

4.1 De meest intieme dimensie. Gender in oorlogstijd

Genealogen kunnen het bevestigen: de impact van de historische gebeurtenissen op een gezin kunnen enorm zijn. Omgekeerd komen historici tot nieuwe inzichten door de Grote Geschiedenis te bekijken vanuit een mannelijk én een vrouwelijk perspectief. We zien dan dat het parcours van mannen en vrouwen tijdens de Eerste Wereldoorlog – of tijdens andere periodes – erg uiteenlopend is. Om dit verschillend parcours te benoemen kunnen we de term gender gebruiken.¹

Het woord gender verwijst naar de sociaal-culturele verschillen tussen man en vrouw. Gender is dus verschillend van sekse, het biologische geslacht. Een mens met twee x-chromosomen zal altijd een vrouw zijn. Maar opvattingen over hoe een vrouw eruit moet zien en wat zij doet tijdens haar leven, verschillen van tijdperk tot tijdperk en van plaats tot plaats. Allerlei dagelijkse fenomenen zijn gebonden aan gender. Zo was legerdienst een exclusief mannelijke rol, huishoudelijk werk meestal een vrouwelijke rol en lag betaalde arbeid ergens tussen de twee. De grenzen overschrijden – door een andere rol te spelen dan maatschappelijk toegestaan – was niet evident. De historica Margaret Higonet benadrukt dat er een duidelijke hiërarchie in de genderverhoudingen bestaat. Het “vrouwelijke” – daarmee bedoelen we zowel vrouwen als vrouwelijke taken of vrouwelijke ideaaltypes – stond altijd een trapje lager dan het “mannelijke”. Als de status van vrouwen ten goede veranderde, dan versterkte die van mannen vaak evenredig, waardoor de kloof eigenlijk nooit helemaal gedicht werd.²

Daarnaast brengt gender ons meteen naar de analyse van persoonlijke levensverhalen. Een doorsnee man of vrouw heeft geen memoires nagelaten of geen uitzonderlijke machtsposities verworven.³ Eén van de mogelijkheden om toch iets te leren over die persoon, is kijken naar de maatschappelijke rol die voor hem of haar het meest evident was. In veel gevallen is geslacht dan een belangrijke factor. Gender brengt ons ook op het terrein van gezin en familie, de plaats waar man en vrouw zich verenigen. Historici besteden veel aandacht aan het gezin als een eenheid van productie en consumptie.

Het onderscheid tussen productie en consumptie lijkt immers ook samen te vallen met de taakverdeling tussen man en vrouw. Mannen werkten buitenshuis om een inkomen te vergaren, vrouwen zorgden voor het huishouden en de kinderen – al zijn daar heel wat kanttekeningen bij te maken. Ten slotte waren familiale banden in 1914 zeker nog bepalend voor de eigen levensloop. De zoon van een bakker werd vaak zelf bakker, de dochter van een zakenman huwde de zoon van een bevriende zakenman. Een analyse die gebruik maakt van gender brengt ons dus tot het meest intieme domein. Het gaat over mensenlevens, identiteiten, bestaansstrategieën.⁴

Kortom, wie iets wil doen met het dagelijks leven, kan gender gebruiken als analytisch hulpmiddel. Maar er zijn ook valstrikken. Ten eerste is geslacht zelden de enige bepalende factor. Als dat wel zo was, dan konden we gemakkelijk een gedeeld verhaal over ‘de’ vrouwen in de Eerste Wereldoorlog schrijven. En dat is uiteraard onzin. Vrouwen hebben geen vaststaand of gemeenschappelijk parcours. Vrouwen uit adellijke kringen, uit de middenklasse of de arbeiderswijken kenden totaal verschillende oorlogservaringen. De enige rode draad is hun ondergeschikte startpositie ten opzichte van de mannelijke industrieel, de mannelijke winkelier of de arbeider. Ze werden vaak met meer argwaan in het oog gehouden, strenger bestraft en minder gewaardeerd. Uitzonderingen zijn er altijd, maar dan moeten we ons afvragen waarom.

Gender dient dus enkel om complexere verhalen op te sporen, niet om een mannelijk en een vrouwelijk verhaal te schrijven. Verderop gebruiken we de levensverhalen van Julie Cattrysse, Marie van Gastel en Georgine Blanchaert. Die verhalen zijn erg uiteenlopend. Ze illustreren het belang van context. Wat was de klassenpositie van een vrouw? Konden vrouwen zich verenigen of stonden ze er alleen voor? Wat woog door in hun bestaansstrategieën: gezin, professionele arbeid of vrijwilligerswerk? Hadden de vrouwen toegang tot kennis of niet?

Ten tweede is gender niet alleen het verhaal van een andere loopbaan naargelang geslacht. Het gaat ook over ideeën. Er bestaan stereotypen over wat een goede man of vrouw is. Deze werden sterk beïnvloed door de oorlog. Wie deze nauw gerelateerde dimensies – namelijk het echte leven en de wereld van maatschappelijke idealen – niet uit elkaar houdt, trekt snel foute conclusies. Om een voorbeeld te geven: tijdens de Eerste Wereldoorlog werd strijden aan het front al snel het hoogste symbool van mannelijkheid. Toch was de frontervaring slechts relevant voor een minderheid van de Belgische mannen. De wetenschappelijke consensus houdt het op 20% van alle weerbare mannen, maar het zou interessant zijn om te gaan tellen in jouw gemeente.⁵ Wie waren de mannen die aan dit ideaal beantwoordden? Waren het voornamelijk (land)arbeiders of gegoede burgers? Wat was de impact van hun vertrek op de lokale gemeenschap? Kwamen ze heelhuids terug? Hoe speelden ze na de oorlog hun heldenrol uit en hoe beïnvloedde dit het gedrag en zelfbeeld van andere mannen?

We zullen het bovenstaande onderscheid tussen het ‘echte leven’ en de maatschappelijke idealen behouden om ons verhaal te structureren. In een eerste deel bespreken we de concrete levensomstandigheden van mannen en vrouwen. We proberen de verschillen te benoemen. Een tweede deel gaat in op ‘mannelijkheid’ en ‘vrouwelijkheid’ als idealen, waaruit bepaalde gedragsvoorschriften voortvloeien. Dit is dus eerder een ideeëngeschiedenis. Maar natuurlijk is er geen strikte scheiding tussen de twee terreinen. Ideeën beïnvloeden het dagelijkse leven en vice versa. Na de oorlog ondervonden sommige vrouwen aan den lijve wat de bestraffing was voor ‘grensoverschrijdend gedrag’. Omgekeerd kunnen de grenzen verlegd of verworpen worden. We stippen een aantal thema’s die interessant kunnen zijn voor een lokaal geschiedenisproject.

4.2 Andere lasten, andere levens

4.2.1 *Respectabel werk. Over mannenarbeid en vrouwenarbeid*

In 1914 werkte het grootste deel van de bevolking in de zware industrie en op het land. Mannen uit de lagere klassen sprokkelden inkomsten bij elkaar. Cijfers over de plattelandseconomie lijken de bevolking in te delen in landbouwers en arbeiders. De grenzen waren echter vager dan dat. Een ‘landbouwer’ die over minder dan 2 hectare beschikte, kon niet leven van zijn grond.⁶ Veel plattelandsarbeiders verlieten dan ook elk seizoen hun veredeld moestuintje om naar Wallonië of Noord-Frankrijk te trekken. Ze deden er de zware oogst en probeerden de winter door te komen met allerlei klusjes. In de stad was de armoede nog opvallender. Al in 1902 namen enkele notabelen het initiatief om arbeidersgezinnen te voorzien van moestuintjes. De gezinnen konden zo, bovenop hun arbeidstaken, groenten kweken. En niet uit hobbyisme, maar uit pure noodzaak.⁷ Mannen uit de geprivilegieerde klassen konden het wel bij één beroepsactiviteit houden. Nochtans vinden we juist in deze groep heel wat duizendpoten, politici die bijvoorbeeld ook schrijver, filantroop en bedrijfsleider waren. Hoe groot de onderlinge verschillen ook waren, over één ding waren de meesten het eens. Mannen hoorden kostwinners te zijn, en hadden daarvoor alle speelruimte in het publieke domein.

Maar wat met het vrouwelijke werktraject? Slechts 25% van alle vrouwen was officieel beroepsactief in 1910. Als mannen het al zwaar hadden, dan waren zeker in de sectoren waar vooral vrouwen werkten, slechte arbeidsomstandigheden troef. De vrouwen verdienden minder dan de mannen en zaten vast in ongeschoolde jobs. Winkeldames werden onderbetaald en hadden weinig vrijheid, dienstmeisjes werden vaak het slachtoffer van seksueel misbruik, fabrieksarbeidsters werkten lange dagen in onhygiënische omstandigheden.⁸ In de fabriek verdienden jonge vrouwen dan nog het best, al gaven de meesten hun loon thuis af. Zodra ze trouwden namen ze ontslag.⁹ Er rustte namelijk

een stigma op buitenshuis werkende vrouwen. Hoorden zij niet aan de haard, om voor hun gezin te zorgen? Ze werden nadrukkelijk afgeschermd van de publieke ruimte.

Dat was geen kwestie van brute onderdrukking. Mannen en vrouwen conformeerden zich aan deze normen, die als respectabel doorgingen. Voor de burgerij was het een kwestie van fatsoen en eer om genoeg te verdienen, zodat vrouwelijk thuis kon blijven. De arbeiders gingen daarmee akkoord, en niet alleen om hun vrouwen te beschermen. Mannelijke arbeiders zagen de goedkopere vrouwenarbeid als oneerlijke concurrentie. De werkgevers maakten er misbruik van. Jobs werden steeds meer routineus en gemakkelijker – op vrouwenmaat. Ook daartegen verzette de arbeidersbeweging zich, want arbeiders met vakkennis werden zo gereduceerd tot lompenproletariaat. De arbeidsvrouwen zelf waren meestal geen vragende partij voor meer arbeid in uitputtende omstandigheden.¹⁰

De facto hadden de meeste vrouwen wel een zware dagtaak, of ze nu mee werden geteld in de arbeidsstatistieken of niet. Op de meeste boerenbedrijven was de arbeid van de boerin (voor het maken van kaas, de verkoop op de markt, enz.) vitaal. Uiteraard was het huishouden en de verzorging van talrijke kinderen een taak waar alleen vrouwen zich op mochten verheugen. Omdat betaalde arbeid voor vrouwen vooral verdoken moest gebeuren en slechts tijdelijk was, zochten vrouwen inkomsten op andere manieren. Want veel gezinnen kwamen niet rond met één loon. De verouderde huisnijverheid kende dan ook een enorm succes. Vrouwen deden massaal naaiwerk tegen een mager stukloon, als laatste redmiddel. Het was een onbenijdenswaardige vorm van arbeid.

Al dit gezwoeg en geploeter illustreert dat het individuele mannelijke loon (of kostwinnersloon) niet de standaard was in 1914. Het gezinsinkomen bestond uit het loon van vader, moeder en kinderen, soms aangevuld met het pensioen van een grootouder.¹¹ Gevraagd naar de periode voor de inval, vertelt de West-Vlaamse Julie Catrysse over hoe haar gezin de eindjes aan elkaar knoopte. Haar vader was een zogenaamde “Franschman”, een seizoensmigrant die in Frankrijk hielp bij de oogst. In de winter kon hij bijklussen bij de lokale middenstand. Haar moeder hield een herberg. Het gezin telde acht kinderen. Julie liep maar school tot haar twaalfde. Toen de oorlog uitbrak was ze dertien en werkte ze bij de boeren op het veld of thuis.¹² In haar dorp waren er zoveel seizoensarbeiders dat veel vrouwen maandenlang alleen achterbleven.

4.2.2 *Le mari chomeur*

Toen kwam de oorlog. Er waren geen grondstoffen en ook geen afzetmarkten meer om voor te produceren. Het traditionele mannelijke arbeidsterrein lag dus stil. De werkloze echtgenoot verloor daarmee niet alleen een inkomen, maar mogelijks ook prestige. Hierboven kwam reeds aan bod dat strijden aan het front de ultieme mannelijke

rol werd. De bezetting creëerde dus twee categorieën: werkloze mannen en helden aan het front. Kwam er druk op de werklozen om “hun plicht aan den IJzer” te vervullen? Zo ja, van wie? De werklozen konden natuurlijk altijd een alternatief rolpatroon uitwerken. Welke argumenten gebruikten de werklozen om hun maatschappelijk prestige te verdedigen? Het feit dat de meeste vaders en echtgenoten niet over de grens vluchtten om dienst te nemen, zegt wel iets over het belang van het gezin. De noden stegen snel en op één of andere manier veegde de heldenrol van de soldaat de verantwoordelijkheid voor de familie niet zomaar van tafel. De noden stegen elke dag en extra handen waren welkom. Wie verzamelde – al dan niet clandestien – restjes hout en steenkool? Wie stroopte en wie speurde in de velden naar overgebleven aardappels? Wie ontcijferde de aankondigingen op affiches van voedselhulp? Merk op dat voedsel op de markt halen tot dan een typische vrouwentaak was. Kregen mannen een grotere taak nu het voedsel bij openbare instellingen gehaald moest worden?

Misschien was het grootste probleem voor de mannen nog het verlies aan dagelijkse structuur, aan regelmaat. De publieke sfeer, zo belangrijk voor de mannelijke identiteit, werd tijdens de oorlog meer en meer verboden terrein. Er kon altijd een straatverbod worden uitgevaardigd, er mocht niet meer aan politiek gedaan worden, er was geen geld meer om ambtenaren uit te betalen. Schrijver Cyriel Vlamincq beschreef de lamlendige sfeer in het *Etappengebied*:

Ik zag zoveel werklieden die met den dag magerder werden. (...) Ik zag ze zoo menigmaal slenteren 's avonds langs de straten, en begeerige blikken werpende op de winkels der beenhouwers, (...) des zondags zag ik er velen dwalen langs de velden, op het uur waarop zij in gewone tijden een glas bier dronken onder het spelen met de kaart (...). Denk eens, de dagelijkse bezigheid van zoveele naastige werklieden was: slenteren op straat en in de velden, thuis wat hout te hakken of te zitten droomen en suffen in een hoek en verders vroeg naar bed te gaan en laat op te staan, om het gemis aan licht en vuur te vergeten en ook zijnen honger. En de kinderen moesten op rantsoen gesteld worden (...). De kinderen bedelden omdat er thuis geen eten kon gegeven worden.¹³

4.2.3 *De strijd van en om de huishoudster*

Terwijl mannen schijnbaar zeeën van tijd hadden, werd de taak van de vrouw – in de maatschappelijke beeldvorming vooral een huisvrouw en moeder – nog moeilijker. De wachtrijen, en de *ersatz* betekende dat huishoudelijke taken twee keer zoveel tijd in beslag namen als daarvoor. Gebrek aan degelijk voedsel, energie en vertier zullen niet gezorgd hebben voor een erg huiselijke of gezellige sfeer. We weten nog nauwelijks hoe vrouwen daarmee omgingen. Begonnen vrouwen hun huishoudelijke lasten te relativeren in het licht van de oorlogsgebeurtenissen?¹⁴ Of werd er juist extra aandacht geëist voor de problemen van de huishoudster – desnoods na de oorlog?

In elk geval richtten heel wat hogere instanties zich plotseling tot de huisvrouw. De gangbare mening was dat zij nog teveel verspilde en nodig heropgevoed moest worden.¹⁵ Het was inderdaad niet evident om van sommige ‘Amerikaanse’ ingrediënten, zoals rijst of maïs, een Belgische maaltijd te maken. Werden vrouwenorganisaties ingeschakeld in dit heropvoedingswerk? De feministe Marie Parent publiceerde in elk geval boekjes met vegetarische oorlogsrecepten. Helaas konden de meeste arbeidersvrouwen de gebruikte ingrediënten niet betalen.

Naarmate de oorlog vorderde moesten sommige moeders hun gezin dan ook gekookte aardappelschillen, “stinkende” haring en maïskorrels voorschotelen. Dit was een aantasting van hun maatschappelijke en culturele positie.¹⁶ Tegelijkertijd vervaagden grenzen tussen het publieke en het private door de bezetting. Koperen ketels werden afgenomen door soldaten, het aanvullen van de voorraadkast was nu plots iets waar het stadhuis zich mee ging bemoeien. Daarom grepen sommige vrouwen naar een oud middel: de deelname aan een voedselrel. In verscheidene steden betoogden vrouwen voor meer voedsel, of namen ze deel aan acties tegen voedselhandelaars.¹⁷ Daarmee stelden ze politieke eisen vanuit hun positie als huishoudster.

Maar niet overal kwam het tot een breed gedragen protest. De vraag is dus onder welke omstandigheden de huisvrouw haar private grieven op de publieke tafel kon leggen in de gemeente. Protesteren was een optie, maar vaak slechts de laatste. Werden vrouwen uit naburige dorpen gesignaleerd die op bedeltocht waren? Hoe zat het met de smokkel van voedsel, of de zondagse uittocht van stedelingen die op het platteland voedsel gingen “schooien”? Al deze acties konden vrouwen en mannen op strenge straffen komen te staan. Stonden vrouwen in dergelijke strafdossiers sterker in hun rol als moeder?

4.2.4 *Gescheiden vrijetijdsbesteding. Over informele netwerken*

Ook in de vrijetijdsbesteding was er een duidelijke scheiding tussen mannen en vrouwen. Vrouwen werden geweerd uit het mannelijk verenigingsleven, van zakennetwerken tot bonden voor duivenmelkers. Vrouwen uit de hogere standen waren wel actief in liefdadigheidsverenigingen. Ook in de ontluikende zuilen kregen vrouwen een plaats, via de Boerinnenbond, een socialistische vrouwenclub, enz. In 1914 waren veel van die initiatieven van en voor vrouwen nog erg pril, in tegenstelling tot de mannelijke clubs. Geheel in lijn met de rigide scheiding tussen publiek en privaat waren de meeste verenigingen gescheiden in plaats van gemengd. De rol van die verenigingen in oorlogstijd is een zeer belangrijke lokale onderzoeksvraag. Netwerken van adellijke dames speelden bijvoorbeeld een grote rol bij de voedselverdeling in 14-18. Hoe verliep de interactie tussen mannelijke en vrouwelijke organisaties? Overleefde de lokale voetbalclub of fanfare?

We weten dat mannen in zekere zin verstoten werden uit de formele publieke ruimte.¹⁸ Politieke verenigingen, fabrieken en de burgerwacht lagen stil. Ook het café, de typische plaats voor mannelijke verbroedering, was niet meer. ‘Estaminets’ waren er in alle soorten en maten en in theorie waren vrouwen er niet welkom. De meeste cafés werden echter gesloten door het *Comité National* of kwamen in een kwaad daglicht te staan. Betekent dit dat de informele sfeer, waar vrouwen traditioneel actief waren, meer speelruimte kreeg? Er was misschien wel een verbod op samenscholingen, maar het was vrouwen niet verboden om voor hun deur te zitten handwerken. Vrouwen konden de sociale druk van de andere wijkvrouwen gebruiken om onpatriottisch gedrag te sanctioneren. Werden vrouwen die relaties met soldaten hadden, uitgesloten? Processen-verbaal van straatruzijs geven daar uitgebreid informatie over. Vrouwen waren in elk geval wel de onbetwiste bewakers van het buurtleven. Ze overlegden met elkaar en zetten soms acties op poten in de wijk. Deze organisatiestructuren laten niet snel sporen na, maar je kunt wel op zoek gaan naar typisch ‘zorginitiatieven’ zoals een chocoladefeestje voor de kinderen of een gebedskring voor “onze jongens aan den IJzer”.

Het verhaal van de Gentse arbeidster Georgine Blanchaert toont hoe vrouwen die informele netwerken konden gebruiken. Georgine liep school tot haar twaalfde en ging toen in de textielsector werken. Ze engageerde zich in de Nellieskring (de vrouwelijke tegenhanger van het mannenkoor de Marxkring) en de socialistische wijkclub van de Heirniswijk, waar ze al snel voorzitter werd. Op haar 18e huwde ze met een socialistisch militant. Volgens haar eigen woorden was “buitenshuis werken geen optie meer”, maar om rond te komen deed ze wel naaiwerk. In 1914 was ze moeder van vier kinderen. Ze had daarnaast nog het diploma van kinderverzorgster behaald. Toen de oorlog uitbrak zette ze, samen met enkele buurvrouwen, een collectief waslokaal op poten in haar wijk. De wasserij gaf verarmde huismoeders de toegang tot zeep, kolen en warm water. Dat was broodnodig, want de erbarmelijke hygiëne kostte menig ondervoed arbeiderskind het leven. Extra opmerkelijk is dat het hier gaat om een zelfhulpinitiatief, dat niet uit hogere kringen kwam.

Toch moesten deze huismoeders behoorlijk wat moeite doen om hulp op hun maat te realiseren. Het stadsbestuur wilde een bewijs dat de wasserij noodzakelijk was. De Duitse legerleiding, die België als een reservoir voor grondstoffen zag, moest overtuigd worden om kolen af te staan. En de “Vrije Bakkers” wilden hun verenigingslokaal niet afstaan. Georgine en haar gezellen gebruikten de wasserij echter ook doelbewust als socialistisch propagandamiddel. We weten dat er in Gent nog andere spontane initiatieven opborrelden in de arbeiderswijken. Zo kwam in 1916 een vrouwendelegatie naar het stadhuis om te pleiten voor meer hygiëne (er was haast geen zeep meer te krijgen) en meer aardappelen. Niet de mannelijke top van de Belgische Werkliedenpartij, maar de wijkclubjes van vrouwen met socialistische sympathieën werden dus een vehikel voor politieke actie.

In dit geval functioneerde de wasserij als het café van de vrouwen. Het was een plaats waar gelijkgezinden elkaar konden ontmoeten en hun eisen stroomlijnen.¹⁹

4.2.5 *Vrouwenemancipatie tijdens de oorlog?*

Historici hebben zich lang afgevraagd of de oorlog emanciperend werkte voor vrouwen. Ook bij het grote publiek leeft die vraag. De Engelse, Franse en Duitse persfoto's van vrouwen die de nationale industrie draaiende hielden, beïnvloedden ons beeld. Het is waar dat een aanzienlijk aantal Europese en Amerikaanse vrouwen aan de slag gingen als munitiegraafster, politieagent en zelfs bij het leger. Ze vervingen de gemobiliseerde mannen en verdienden meer dan ze ooit konden verdienen als dienstmeisje. Maar dit verhaal gaat niet op voor België, waar de mobilisatiegraad klein en de werkloosheid enorm was. Enkel in het stukje België achter de IJzer en in de diaspora werkten Belgische vrouwen als wasvrouw voor het leger of bij de fabricatie van gasmaskers. De vrouwen klopten lange dagen en werden vanwege het mogelijke contact met buitenlandse soldaten nauw in de gaten gehouden.²⁰

Voor het gros van de vrouwen in bezet België ging het van kwaad naar erger. De meeste vrouwen werkten officieel niet en hadden dus geen recht op werkloosheidssteun – in tegenstelling tot de meeste mannen.²¹ Wat baatte naaiwerk als niemand zich nog nieuwe kleren kon veroorloven? Soldatenvrouwen verloren hun kostwinner. Ze kregen een toelage, maar die werd gekoppeld aan zedelijk gedrag. Insinuaties over “een losse moraal” konden een vrouw haar uitkering kosten. Liepen vrouwen die in dienst van het Duitse leger bijklusten, andere verwijten op dan mannen in een door Duitsers beheerde fabriek? En hoe evident was het nog om een herberg of een leurhandeltje te houden? Het is de moeite waard om te kijken naar bronnen uit de medische wereld of de welzijnszorg. Stonden er meer vrouwen op de lijsten van hulpbehoevenden?

Slechts één tewerkstellingsproject voor Belgische vrouwen is echt bekend, namelijk het kantklossen. Het *Oeuvre pour les dentellières* werd gepatroneerd door het *Comité National*, dat de kant tot in Amerika verkocht. Maar deze luxe-industrie bracht de arbeidsters weinig soelaas. Oudere, halfblinde vrouwen werkten 12 uur per dag voor een bedrag dat louter aanvullend was; de wegwijnende kantindustrie draaide op het 18e-eeuwse patroon van intensieve en spotgoedkope arbeid. Extra ironisch is dat juist op dit terrein feministische burgervrouwen erg actief waren, bijvoorbeeld bij het aanwerven van de kantwerksters en het beheer van dit *Oeuvre*.²² Het illustreert hoe diep anno 1914 de kloof was tussen feministische idealen en de levensomstandigheden van de meeste vrouwen. En Julie Cattrysse, het dertienjarige meisje uit Aartrijke? Zij werkte heel de oorlog door voor de Duitsers. Ze versleepte hout, werkte op het vliegveld of verplaatste zware zakken in het Duitse bevoorradingsdepot. Daar stal ze alles wat ze maar kon be-

machtigen, om haar familie te laten overleven. In tegenstelling tot de Gentse Georgine Blanchaert en haar buurvrouwen was het in haar dorp ieder voor zich.

Hoewel de term emancipatie dus niet van toepassing is, werden de taken van sommige vrouwen wel gewichtiger. Overleven in oorlogstijd was geen vrijblijvend spelletje. Vooral via hulpverlening konden ondernemende dames ontsnappen aan een vrijetijdsbestaan. Sommige kleinschalige initiatieven hadden wel iets van bezigheidstherapie voor *salonnières*, met erg wisselvallige resultaten. Maar andere vrouwen uit de hogere middenklasse en de burgerij konden voor het eerst de handen uit de mouwen steken: vergaderen, een budget beheren, leidinggeven. De echtgenotes van de heren uit het *Comité National* organiseerden tombola's, soepkantines en zuigelingenzorg. Ze inspecteerden de arbeidersvrouwen en beloonden goede leerlingen met een extra portie spek.²³ De feministische *Union patriotique des femmes Belges* werd geïntegreerd in het *Comité National* en bekommerde zich om de kantwerksters.²⁴ Was dit vrouwenemancipatie? Het *Comité National* bleef natuurlijk de paternalistische krijtlijnen uitzetten en erg veel overeenstemming tussen arbeidersvrouwen en burgerlijke vrouwen was er nooit. Bovendien werden deze vrouwen geacht vrijwillig te werken, want betaalde arbeid paste niet bij hun stand. Er is dus geen rechtlijnig verband tussen vrouwenemancipatie en de Eerste Wereldoorlog, wel intengendeel. Toch braken vrouwen na de oorlog geleidelijk de ketens van 19e-eeuwse patronen. Hier en daar verschenen moderne toestellen die – voor wie ze kon betalen – huishoudelijk werk vergemakkelijkten. De meest zichtbare verandering voor vrouwen was de modernisering van de kledij. Korter haar, eenvoudige rokken en mantelpakjes gaven het “moderne” meisje meer bewegingsvrijheid.²⁵

Vrouwen kregen meer bewegingsvrijheid door het verdwijnen van vestimentaire tradities, zoals het Duitse magazine *Daheim* in 1917 observeerde (In Flanders Fields Museum Collectie).

De opmerkelijke getuigenis van Marie Van Gastel die de oorlog buiten België doorbracht, zet het emancipatievraagstuk nog eens in perspectief. Marie was afkomstig uit een burgerlijke familie in Antwerpen. In 1914 was ze gediplomeerd lerares Frans en handwerk in de meisjesschool van het Ursulinenklooster. Ze werd vrijwillig verpleegster bij het Rode Kruis en evacueerde patiënten uit België. Het was een enorme verantwoordelijkheid, die haar tot in Engeland bracht. Maar vanuit het Verenigd Koninkrijk kon men niet zomaar terug naar het bezette België. Via via kwam Marie in Amerika terecht. Daar werd ze aanvaard als gouvernante en lerares. Ze kreeg zelfs de mogelijkheid om aan de universiteit van Berkeley bij te studeren. Toen de neutrale Verenigde Staten in 1917 de kant van de geallieerden kozen, moest de Amerikaanse bevolking overtuigd worden van die keuze. Marie Van Gastel zou de komende jaren allerlei banketten en lezingen afschuimen, waarbij ze in haar verpleegsteruniform de horror van de Duitse inval beschreef. Haar retorisch talent overtuigde politici, industriëlen en bankiers, met als resultaat de verkoop van meer dan honderd miljoen *Liberty Loans*. Ze sloeg leerstoelen af aan Amerikaanse universiteiten. Haar contractuele tournee als propagandist en “expert in de oorlogservaringen” eindigde pas in 1919. Terug in België stond ze voor keuzes die in 1919 veel minder vanzelfsprekend waren dan vandaag. In Amerika lag een volgend contract klaar en had ze de interesse opgewekt van een Amerikaanse bankier. In België was er echter haar jeugdkennis Berten Pil, frontsoldaat en de latere medewerker van Lieven Gevaert. Marie getuigde:

“Door mijn werk in Amerika was ik op en top Amerikaanse geworden: mondain, modieus, zelfzeker. Mijn toekomst in de USA was gewaarborgd (...). Toen ik Berten van ver ontwaarde, was ik natuurlijk zeer opgewonden. Na zes jaar scheiding stonden we tegenover elkaar: onwennig, kritisch. Het werd een desillusie. Ik vond dat hij geen stijl had: hij droeg een slecht zittend pak en de verkeerde das (...). Maar we bleven beste vrienden. Dan moest ik mijn nieuwe tournee voorbereiden (...). Eindelijk zou ik weer vertrekken. De ganse nacht kon ik niet slapen. Als ik vertrek, dacht ik, kom ik nooit meer terug. Mijn broer vroeg of ik niet goed snik was: een man als Berten laten staan om in de USA te gaan ronddwalen (...). Ik zei de reis af en beloofde Berten met hem te zullen trouwen. Hij, van zijn kant, gaf mij de goede raad, weer een beetje Vlaamser te worden.”

Dat Marie sociale druk voelde om de ‘normale’ rol aan te nemen, blijkt wel uit het citaat. Ze wist dat haar leven in de VS een wending nam die in haar thuisland onacceptabel was. Dit verklaart ook haar onzekerheid (“*de ganse nacht kon ik niet slapen*”). Haar uiteindelijke keuze lijkt ons vandaag vreemd, zeker als we haar enthousiaste beschrijving van de VS lezen (“*eindelijk zou ik weer vertrekken*”). Maar Marie was geen verdrukt slachtoffer. Na de oorlog zette ze zich in voor amnestie (onder andere voor de gestrafte activist August Borms), speelde ze een rol in allerlei Vlaams-nationalistische vrouwenverenigingen en voedde ze drie zonen op tot priester.²⁶ In haar logica was dat een erg geslaagde prestatie.

4.2.6 *Waar rook is, is vuur. Over prostitutie en reputaties*

Overall in Europa bleven grote groepen vrouwen achter zonder kostwinner, terwijl de mannen ten oorlog trokken. De vergelijking tussen het aantal mannen en vrouwen voor en tijdens de oorlog in de eigen gemeente, is vaak al veelzeggend.²⁷ Uitkeringen voor soldatenvrouwen waren in de meeste gevallen nauwelijks voldoende om te overleven.²⁸ België was een speciaal geval vanwege de hoge werkloosheid en de aanwezigheid van Duitse soldaten in elk dorp en elke stad. Onder die omstandigheden werd prostitutie een wijdverspreide realiteit. De behoeders van de normale orde – de kerk, het *Comité National*, de burgerij en zelfs feministische organisaties – keurden de “onzedelijkheid” streng af. Er werd veel geklaagd over het nachtleven in bezettingstijd en over vrouwen die “lichtzinnig” voor Duitse soldaten vielen.

Veel verwijten wezen de “dochter van de werkende klasse” met de vinger, wat op zijn minst getuigt van een klassenvooroordeel. Uit het boek van soldaat Heinrich Wandt blijkt ten eerste dat de Duitse officieren zich amuseerden met Belgische dames van de eigen stand.²⁹ Ten tweede gaan dit soort oordelen voorbij aan de lamentabele voedingssituatie, die arbeidersvrouwen extra zwaar trof. Ten slotte is het niet belangrijk of relaties tussen Belgische vrouwen en Duitse mannen nu als verraad gekarakteriseerd kunnen worden, maar wel *dat* dit soort relaties als verraad werden beschouwd door de tijdgenoot. Emoties in de private sfeer werden gemakkelijk gecriminaliseerd vanwege de oorlogsgebeurtenissen op het publieke terrein. Het is voor historici niet vanzelfsprekend om de emotionele band tussen koppels te bestuderen. Toch had de oorlog ook hier een impact op. Zo zien we in de microstudie die Maud Van Walleghem schreef op basis van brieven tussen man en vrouw, twijfel en angst voor ontrouw opduiken.³⁰

Er zijn een aantal getuigenissen uit het frontgebied van vrouwen die een heel regiment bedienden en daarna konden rentenieren. Maar voor heel wat verarmde vrouwen in het bezette land was prostitutie slechts een manier om brood op de plank te brengen. De omstandigheden waren ellendig. Soldaten betaalden 2 tot 6 mark voor een meisje – officieren betaalden tot 50 mark. Historicus Benoit Majerus stelt vast dat meer dan de helft van alle betrokken vrouwen een geslachtsziekte opliep.³¹ Systematisch onderzoek toont aan dat de meeste betrapte vrouwen jonge moeders met kinderen waren, of vrouwen uit de lagere klassen. Velen onder hen gaven toe dat ze “aan een deugdzzaam leven verzaakten” omdat ze tot de bedelstaf waren veroordeeld.³² In Brussel verdubbelde het aantal prostituees in de eerste twee bezettingsjaren, wat deels te wijten was aan steeds strengere controle. Met andere woorden, terwijl meer en meer vrouwen zich in de prostitutie moesten begeven, steeg de intolerantie ten opzichte van prostitutie. Welke maatregelen werden er in de eigen gemeente genomen? Omfloerste krantenberichten zoals deze lichten al een tipje van de sluier.

Wij vernemen uit goede bron dat het toezicht van de zedenpolitie voortaan strenger zal worden. Men is van plan dit gewichtig deel van de politie te concentreren en het over het geheel Brussel en zijne voorsteden te doen uitstrekken (...). De nieuwe regeling beoogt de bescherming van vrouwen en jonge meisjes, die in de stad komen, om haar voor gevaar te behoeden en aan degenen, die gevallen zijn, de materiele en moreele hulp om zich te kunnen oprichten, te verschaffen.³³

Zowel het Belgische gerecht als de Duitse legerautoriteiten konden de vrouwen arresteren. Als de Duitse legerleiding er het snelst bij was, werden de vrouwen jarenlang opgesloten en aan vernederende lichamelijke tests onderworpen.³⁴

De juridische sancties waren één zaak, maar daarnaast waren er nog de reacties van de omgeving. Al vanaf het tweede bezettingsjaar mopperden sommigen over nieuwgeboren 'Duitsertjes'. Mannen waren natuurlijk immuun voor dergelijke beschuldigingen, maar de slechte reputatie van een vrouw was snel gemaakt. Ook hier werden informele buurtnetwerken gebruikt, maar dan om te sanctioneren en te disciplineren. Wat hadden de Belgen anders nog te doen, dan elkaar in de gaten houden? Zelfs het gerecht maakte gebruik van buurtonderzoeken om iemands geloofwaardigheid te beoordelen. Maar roddel is nog geen betrouwbare bron. In Lokeren werd een vrouw verklikt als ontuchtige, maar wees het lichamelijk onderzoek uit dat ze nog maagd was.³⁵ Bij de bevrijding ten slotte, waren er charivari's waarbij 'onfatsoenlijke' vrouwen werden kaalgeschoren. Vaak waren het soldaten die de straffen uitvoerden, op aanwijzen van de buurtbewoners. Dit alles illustreert dat we de beschuldigingen van prostitutie niet kritiekloos moeten accepteren. Wel is het duidelijk dat reputatie en sociale controle twee belangrijke elementen zijn in het bezettingsverhaal. De grenzen van het tolereerbare werden strikter.

4.2.7 *Vrouwen worden beloond? Over politiek na de oorlog*

Bij de bevrijding waren de politieke geesten zodanig gerijpt dat het lang bevochten algemeen enkelvoudig stemrecht werd goedgekeurd. Elke man kreeg daardoor de volledige politieke rechten. Vrouwen werden daarbij gemakshalve 'vergeten'; tot 1954 hadden gehuwde vrouwen zelfs geen volledige burgerrechten.³⁶ Omdat socialisten en liberalen vreesden dat vrouwen toch katholiek zouden stemmen, werden er allerlei drempels ingebouwd om hun politieke participatie te belemmeren. Zo mochten vrouwen zich verkiesbaar stellen, maar enkel vanaf 25 jaar én met de toestemming van hun echtgenoot. Diegenen die een zoon of man verloren hadden, mochten stemmen voor alle niveaus (het zogenaamde stemrecht van de doden) tot ze hertrouwden. De vrouwen die erkend waren als verzetsstrijder mochten dat ook. Alle andere vrouwen mochten alleen meestemmen in de zesjaarlijkse lokale verkiezingen. Wie betrapt was op prostitutie verloor ook dat politieke recht.³⁷ De eerste

naoorlogse gemeenteraadsverkiezingen van 1921 waren dan ook een soort nationale mijlpaal, omdat ook vrouwen meestemden. We mogen er bovendien van uitgaan dat de bezettingsherinnering een uitgesproken impact had op het kiesgedrag. Verschoof de macht? Naar wie en waarom? Leidde een gemengd kiespubliek ook tot nieuwe of andere beleidsmaatregelen waar vrouwen baat bij hadden?

Ondanks alle politieke belemmeringen werden in 1921 wel 196 vrouwen verkozen, onder wie zes vrouwelijke schepenen of burgemeesters. Eén van de nieuwe verkozenen was Georgine Blanchaert, de Gentse huismoeder en socialiste. Ze zetelde in de provincieraad van Oost-Vlaanderen en later in de gemeenteraad van Gent. Als één van de drijvende figuren achter de *Socialistische Vrouwen* (SV) – een vrij spontaan gegroeide groepering met wortels in de wijkclubs en wasserijen – probeerde ze de Belgische Werkliedenpartij (BWP) in een meer egalitaire richting te duwen. De partij was echter geen fan van volledig stemrecht voor de vrouw. Ook de SV werd met een zeker wantrouwen bekeken. In de plaats daarvan concentreerde de partij zich op de uitbouw van een ‘eigen’ vrouwenvereniging binnen de mutualiteit. De meer gematigde organisatie die daaruit voortvloeide – de *Socialistische Vooruitziende Vrouwen* of SVV – overvleugelde na een tijdje de SV. Maar Georgine bleef aan politiek doen tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Haar politieke bekommernissen waren heel anders dan die van haar mannelijke collega's; zo bepleitte ze meer kinderopvang, betere instellingen voor ouderen en de afschaffing van de “gecontroleerde” prostitutie.³⁸

4.2.8 *De stille revolutie. Over kinderrijkdom, anticonceptie en het nieuwe huwelijk*

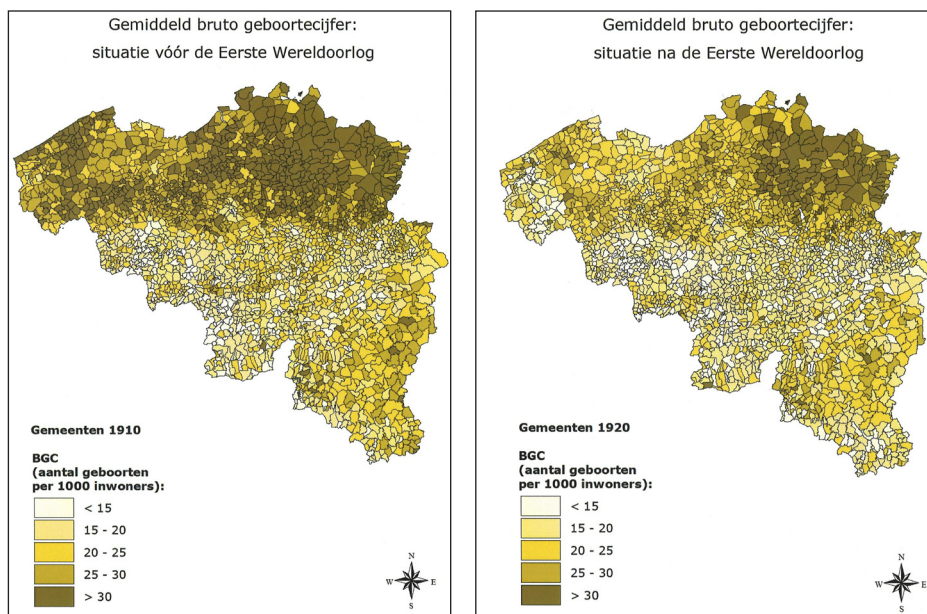
“Haar moeder was alleen, haar vader was weggevluht uit schrik voor de Duitsers. Ze zat alleen met zes kinderen en negen maand later heeft ze nog een kind gehad.”

Julie Cattrysse vond deze anekdote over een buurvrouw veelzeggend genoeg om in haar oorlogsgetuigenis te vermelden. Het is ironisch dat ze de vader portretteerde als een pantoffelheld en de moeder als een sterke, alleenstaande vrouw in een bezet land. Haar getuigenis illustreert ook dat kinderrijkdom voor veel vrouwen gelijkstond aan kinderlast. De armoedige plattelandsvrouw met twaalf kinderen werd veelzeggend de *lapineuse flamande* genoemd. Maar veel vrouwen hadden niet de middelen om hun kinderaantal te beperken. Een kroostrijk gezin hebben was ook een overlevingsstrategie, want België was één van de laatste West-Europese landen waar kinderarbeid nog zo belangrijk was.³⁹ Het loont om eens te kijken hoe jong de bevolking van de eigen gemeente was in 1914. Hoeveel kinderen waren er gemiddeld per gezin? Gingen ze naar school of klusten ze bij?

Ondanks deze situatie waren geboortecijfers al voor de Eerste Wereldoorlog in dalende lijn. Militaire, politieke en medische elites beschouwden dit als een negatieve evo-

lutie, ook al was er nog geen sprake van effectief wapengekletter.⁴⁰ Moeders moesten de natie staat voorzien van een uitgebreide generatie rekruten en burgers. Opnieuw werd vooral de werkende klasse met de vinger gewezen. Waarom bracht de natie niet voldoende kinderen voort? Wat zouden daar de gevolgen van zijn? Door zogenaamde pronatalistische maatregelen – het verbieden van informatie op anticonceptie, het uitschrijven van moeders uit de arbeidsmarkt, niet investeren in kinderopvang, enzovoort. – trachtte men moeders een duwtje in de “goede” richting te geven.

De oorlog verscherpte deze pronatalistische reflex, maar paradoxaal genoeg stimuleerde hij de toegang tot geboortebepanking. De meeste legers hadden af te rekenen met prostitutie en de bijhorende geslachtsziekten. Soldaten leerden hoe het condoom hen daartegen beschermde. Aangezien er veel meer mannen onder de wapens waren dan in vreedstijd, verspreidde die informatie zich snel. Toen na de oorlog het aantal huwelijken weer normaliseerde, volgde het geboortecijfer die trend dan ook niet. Onderstaande kaarten tonen de opmerkelijke terugval van geboortes in de Ardennen en stukken van Vlaanderen langs de frontlijn (het *Etappengebied* met hoofdstad Gent). Wat de kaart niet aantoont is dat zelfs de gemeentes met het hoogste geboortecijfer (categorie groter dan 30) een dalende vruchtbaarheid kenden.⁴¹

De geboortecijfers voor de Eerste Wereldoorlog lagen hoger dan die na de Eerste Wereldoorlog (S. Van Laere *Over-leven na de Grote Oorlog. De demografische gevolgen van de Eerste Wereldoorlog in België in kaart gebracht*, 2009).

Zelfs in de meest conservatieve regio's drong de geboortebeperving door. Na de oorlog schreef een leerder aan rubberfabrikant De Schamphelaere dat er bij de boeren grote vraag was naar *capotes anglaises*, en hij vroeg of hij die niet in alle discretie kon inslaan.⁴² De hypothese van historica Eliane Gubin is dat mensen bewust besloten om nooit meer de armoede van de bezetting te moeten lijden, en dus bewust minder kinderen kregen. Een ondervoede bevolking was bovendien minder vruchtbaar.⁴³ Er wordt dan ook gesproken over een stille revolutie: minder kinderen, maar een grotere investering per kind. Micro-onderzoek is de ideale manier om die hypothese te testen. Hoe werd het kind tijdens en na de oorlog benaderd? Als iemand wiens onschuld bewaard moest worden? Als een probleem?

Ondertussen bleef de Belgische elite bekommerd om het voortbestaan van de natie. Tijdens de oorlog was er veel aandacht voor zuigelingen en pas bevallen vrouwen (zie bijvoorbeeld *Het Werk van de Melkdruppel* of *La Goutte de lait*).⁴⁴ Spectaculair was de terugdringing van de zuigelingensterfte, zeker in vergelijking met de vooroorlogse periode. Maar kinderen die hun eerste levensjaar overleefden, hadden in 14-18 nog altijd slechte overlevingskansen.⁴⁵ Hoewel veel afdelingen van het *Comité National* werden opgedoekt, bleef het overkoepelende *Nationaal Werk voor Kinderwelzijn* (het latere *Kind en Gezin*) na 1918 bestaan. Al snel waren er overal lokale afdelingen.⁴⁶ Dat juist dit segment van de sociale politiek standhield was dan ook deels te wijten aan de bovengenoemde pronatalistische reflex.

Toch waren vrouwen hier niet zomaar het slachtoffer van elitaire bekommernissen. Want ook vrouwen die geen zeven kinderen meer wilden, eisten het recht op gratis prenatale onderzoeken en lezingen over hygiëne op. Zo bepleitte Georgine Blanchaert voortdurend meer subsidies voor het *Nationaal Werk voor Kinderwelzijn*, ook al werd het werk gedomineerd door katholieke politici en kreeg zij als socialiste geen inspraak. Meer nog, het waren katholieke (mannelijke) politici die na verloop van tijd wilden besparen op de subsidies.⁴⁷ Het bewijst dat vrouwen zich de verworvenheden van 14-18 niet graag lieten ontnemen. Hoe functioneerden de lokale afdelingen van het *Werk voor Kinderwelzijn*, en was er interactie met andere lokale vrouwengroeperingen? Het blijven open vragen.

We kunnen ten slotte stilstaan bij de impact van de oorlog op het huwelijk. We hebben er nauwelijks informatie over, maar historici hebben zo hun hypothesen. De ene suggereert dat de oorlog hechtere huwelijksbanden kon creëren, omdat mannen teruggeworpen werden in de huishoudelijke sfeer en dus meer de bekommernissen van hun echtgenote deelden. De andere wijst op de oneervolle degradatie van zo'n *mari chomeur*: leidde dit tot meer echtelijke spanningen?⁴⁸ Wat zeggen de politionele registers? Anekdotisch gerechtelijk streeknieuws kan illustreren dat ook voor vrouwen het samenleven frustrerend en conflictueus kon zijn.

Los van individuele lotgevallen kunnen we ons afvragen of het huwelijk een andere culturele betekenis kreeg na 1918. Er werd in elk geval meer en jonger getrouwd. Het gezin kwam ook wel op een piëdestal te staan – misschien als reactie op de emotionele weerslag van de oorlog. Waarden als romantiek en kameraadschap werden belangrijker.⁴⁹ Lokale projecten kunnen ons helpen om de verspreiding van die nieuwe culturele waarden te begrijpen of te testen. Welke films en toneelstukken werden er in de gemeente vertoond? Welke boodschap brachten die? Werd vrijetijdsbesteding waarbij mannen en vrouwen elkaar ontmoetten (de dansclub, de radio in de huiskamer, enzovoort.) belangrijker dan het gesegregeerde estaminet van weleer? De praktijk van het chaperonneren raakte ook steeds meer in onbruik. Al deze subtiele veranderingen vergemakkelijkten de toenadering tussen beide seksen.

Dit nam niet weg dat de huwelijkskansen van mannen en vrouwen ongelijk waren na de oorlog. Oudere weduwnaars vonden gemakkelijker een nieuwe partner dan weduwes. Zeer jonge weduwes daarentegen hertrouwden relatief vroeg, waarschijnlijk omdat het economisch moeilijk anders kon.⁵⁰ Welke maatschappelijke rol namen vrouwen die niet meer konden trouwen op? Werd elk “vervanghuwelijk” sociaal geaccepteerd?

4.2.9 *Mannen en huisvaders in ere hersteld?*

Onze buurman sprak tot mijn vader: “Gij zult de beste zijn, uw zonen zijn te jong, maar de mijne zullen allemaal gaan”. Zo is het gebeurd. De vijf zonen van onze buurman gingen. Ze kwamen terug, gekwetst en verminkt.⁵¹

Zoals dit citaat van de West-Vlaming Henri Demey illustreert, waren de sociale problemen verre van voorbij na 1918. Hoe moesten de invaliden en veteranen werk vinden en hun gezinnen onderhouden? Wat gebeurde er met de vele boerenjongens die niet meer konden boeren? Bureauwerk – steeds meer gezien als een vrouwenjob – was voor veel van deze jongens niet beschikbaar of niet aantrekkelijk. Verliep het economisch herstel te traag om alle huisvaders weer aan de slag te krijgen? Er waren bovendien heel wat gezinnen die verder moesten zonder huisvader... Werd het voor vrouwen evidentier om ‘mannenwerk’ te doen?

De context waarin de vijf zonen van Demey’s buurman moesten reïntegreren was niet rooskleurig. Tijdens de oorlog was een burgerlijk vertoog ontstaan over de ‘luie’ arbeider die op kosten van de staat leefde. Sommige arbeiders ervoeren de openbare werken – door stedelijke besturen ingericht om toch niet “voor niets” uitkeringen te moeten geven – als nutteloos en verzuimden de dagtaak. Dat droeg niet bepaald bij tot een betere perceptie. Maar langdurige werkloosheid was nu eenmaal een feit, een feit dat erg nadelig was voor de sociale positie van menige huisvader.

De impact van de oorlog op het gezinsinkomen moet substantieel zijn geweest, maar er is nog te weinig lokaal onderzoek naar gedaan. Naoorlogse migraties zeggen iets over de mate waarin gezinnen het hoofd boven water konden houden. Het gezin van Julie Cattrysse zag daar na de oorlog geen kans meer toe in hun oude dorp. Moeder, vader en kinderen verhuisden dan maar naar het frontdorp Kemmel, om er als baksteenbakkers te gaan werken. Tussen de lijken en het munitieafval probeerden ze opnieuw te starten.⁵² Hoe zat het in de eigen regio? Liepen de dorpen leeg ten voordele van de stad of juist niet? Een ander terrein waarop we de maatschappelijke re-integratie van werklozen en veteranen kunnen bekijken, is de werkvloer. Waren er meer conflicten met opzichters? Toonden arbeiders zich mondiger als het ging om verloning en waardig werk? Naoorlogse discussies in de werkrechtshraden (voorlopers van de arbeidsrechtbank) kunnen interessant zijn. Leefde de disciplineringsgedachte verder?

Maar de oorlog was meer dan een obstakel dat overwonnen moest worden; hij bood ook mogelijkheden tot heldenvorming. De mannelijke oorlogservaring werd na 1918 gecultiveerd in een omvangrijk verenigingsleven. Zowel veteranen als dwangarbeiders richtten lokale verenigingen op. Ze zochten contact met elkaar, eisten erkenning en lieten zich in hun iconische rol vereeuwigen. Sommige oorlogsaspecten kwamen daarbij meer in beeld dan andere. Overstegen zulke verenigingen de klassengrenzen? Hoe werd de mannelijke oorlogservaring geritualiseerd (in toneel, voordrachten, monumenten)?⁵³ Een systematische en vergelijkende analyse van het ledenaantal in verschillende gemeentes kan interessante resultaten opleveren.

Portret uit 1918 van Arthur Millecam bij zijn terugkomst uit de Zivil-Arbeiter-Bataljonen, als opgeëiste (AMSAB-Instituut voor Sociale Geschiedenis).

Daarnaast hadden sommige van die verenigingen ook een welbepaald eisenpakket: het kwijtschelden van huurschulden uit de periode van legerdienst, of toegang tot

hun oude job bijvoorbeeld. We mogen ervan uitgaan dat er ook lokaal heel wat onderhandeld moest worden. Ten slotte blijft de vraag naar het waarom van dergelijke verenigingen. Onder vrouwen of vluchtelingen vinden we – opmerkelijk genoeg – geen soortgelijk fenomeen.⁵⁴ Waren de verenigingen een manier om de verloren publieke ruimte terug op te eisen? Misschien hielden deze verenigingen na 1918 het discours van ‘gelijke offers’, dat zo belangrijk was tijdens de bezetting, in leven.

4.3 De tegenstelling tussen Venus en Mars

Na in een vorige paragraaf uitgebreid te hebben gekeken naar de oorlogservaringen van enkele mannen en vrouwen – of toch tenminste naar de thema’s die daarin belangrijk kunnen zijn – zetten we nu de stap naar ideeën. Het lijkt geen twijfel dat de oorlog bestaande opvattingen in de war kon sturen. Zo bracht de golf van ontslagen dienstmeisjes tijdens de bezetting allerlei nieuwe ‘stedelijke’ ideeën binnen in het dorp.⁵⁵ De stroom van vluchtelingen provoceerde mogelijk nieuwe opvattingen over liefdadigheid. En zo zijn er nog veel voorbeelden te bedenken. Waar historici recent heel wat aandacht aan hebben besteed, is hoe de oorlogservaring werd beschreven en (letterlijk) verbeeld via de tegenstelling man-vrouw.⁵⁶ In dat geval werden klassieke opvattingen niet vernieuwd, maar juist bevestigd.

Vrede werd anno 1914 geassocieerd met vrouwen, terwijl mannen in oorlog hun zogezegd natuurlijke rol opnamen. Dit Mars-en-Venus-idee strookt uiteraard niet met de realiteit van de Eerste Wereldoorlog. Vrouwen werden wel degelijk betrokken in de oorlog, net als kinderen en hele samenlevingen die daar nooit democratisch voor gekozen hadden. Maar dit idee werd gelegitimeerd als een kwestie van biologie en gezond verstand. Waren immers niet alle generaals mannen? Was er dan geen nauwe link tussen feminisme en pacifisme? Het voorbeeld van de spionne Edith Cavell verheldert één en ander. Toen de Britse verpleegster Edith Cavell in Brussel ter dood werd veroordeeld, hadden de Duitsers al snel een uitleg klaar:

Ze handelde als een man, wij hebben haar dan ook gestraft als een man.⁵⁷

De spionne Cavell vertoonde volgens de Duitsers duidelijk grensoverschrijdend gedrag. Vrouwen die zich in de strijd mengden hadden het zelf gezocht en hoefden niet op een zachte behandeling te rekenen.

4.3.1 *Het mannelijke en het vrouwelijke in de propaganda*

In een oorlog worden mensen opgedeeld in een aantal mentale categorieën: verdedigers, vijanden en slachtoffers, wij tegen zij. Maar werd dit schema ook vertaald als een

tegenstelling tussen het mannelijke en het vrouwelijke? Een analyse van oorlogspropaganda in verschillende landen suggereert alvast van wel. Allerlei genderstereotypen werden kwistig gebruikt. Zo waren de helden vaak zeer heroïsche mannen en de vijanden verwijfde lafaards of brute aapmensen. Vrouwen en kinderen deden het heel goed als weerloos slachtoffer.⁵⁸ De vrouw en moederfiguur werd de ideale allegorie voor de natie als geheel.⁵⁹ Het ideaalbeeld van de christelijke ridder was één van de inspiratiebronnen in de Britse oorlogsmobilisatie.⁶⁰ En zo kunnen we nog wel even doorgaan. Of dit ook van belang is voor een sociale geschiedenis op micro-niveau is een andere vraag.

Het is in elk geval wel opmerkelijk dat overheden hun eigen bevolking bombardeerden met bordkartonnen versies van ‘de’ man en ‘de’ vrouw. Een onbedoeld neveneffect was dat de iconische man nu een stuk jonger was dan de traditionele patriarch uit de *Belle Époque*. Mannen tussen de 20 en 30 verwierven een nieuwe culturele positie, terwijl het prestige van mannen boven de 40 niet meer evident was.⁶¹ Vóór de Eerste Wereldoorlog hadden enkel mannen ouder dan 25 stemrecht. Na de oorlog daalde die leeftijd tot 21 jaar.

4.3.2 *Il faut sauver notre pantalon. Het mannelijke en het vrouwelijke in conflict?*

Maar deze eendimensionale voorstellingen van bovenaf waren niet de enige die circuleerden. Soldaten gebruikten misschien wel postkaarten met een bepaalde ridder-symboliek, maar in de zelfgeschreven teksten kon die symboliek ook onderuitgehaald worden. Heel wat propaganda-analyses houden rekening met representatie (hoe werd iets voorgesteld?) maar minder met receptie (had dit ook een impact op het publiek?). Dit laatste is immers zeer moeilijk te meten. Het is niet omdat soldaten in staatspropaganda worden voorgesteld als onoverwinnelijk, dat het publiek dat ook geloofde.

Hoe zat het eigenlijk in de sociale realiteit? Circuleerden daar meerdere versies van het mannelijkheidsideaal? De studie van Antoon Vrints over de frontsoldaten suggereert alvast dat het mannelijke ideaaltype onder soldaten afweek van dat onder aalmoezeniers of katholieke intellectuelen. De eersten zagen succes op seksueel vlak als een bron van aanzien, de laatsten promootten ook de man die trouw bleef op echtelijk vlak.⁶² Dit soort ideeën kon wel degelijk een impact hebben in het dagelijks leven. Zo richtte de katholieke schrijfster Marie Belpaire aan het front een *Bond voor deftige lieden* op, juist om het ideaalbeeld van de seksueel succesvolle soldaat te bestrijden. Zo’n 750 soldaten werden lid, wat allesbehalve een succes kan genoemd worden.⁶³ Hoe zat het verder met de krijgsgevangene, de plaatsvervangende politieagent en de afgekeurde rekrut? Kregen zij ook de kans om eigen definities van mannelijkheid te construeren?

Sommige historici lezen de Eerste Wereldoorlog als een crisis van mannelijkheid. Oude opvattingen over *fairplay* en het ridderlijke gevecht liepen stuk op de ontorende gevechtscultuur van een industriële strijd.⁶⁴ De Belgische frontsoldaat zat vast in de modder van de loopgraven, terwijl de vijand ingekwartierd werd bij ouders, zussen en echtgenotes. Eerder dan zich te kunnen koesteren in een heldenrol, zou de frontsoldaat voortdurend symbolisch ‘ontmand’ zijn geweest. Velen vreesden het verraad van ontrouwe echtgenotes en vriendinnetjes. Jean-Yves Le Naour benadrukt de reacties daarop: seksistische humor en een zekere vrouwenhaat, verwoord in uitspraken zoals: “*il faut sauver notre pantalon*”.⁶⁵ Of deze beelden eigenlijk een reële impact hadden op de dagelijks omgang tussen man en vrouw is nog een ander, onbewezen vraagstuk. En hoe zat het in de bezette landen? Namen vrouwen zogenaamd mannelijke gewoontes, zoals roken, over? Zijn er klachten over vrouwen die ‘hun plaats niet meer kenden’?⁶⁶ In Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk speelden dergelijke gevoelens wel. Over bezet België weten we veel minder.

4.3.3 *De dubbele standaard. Meten met twee maten en gewichten*

Wat is goed gedrag in bezettingstijd? Het antwoord is niet eenvoudig, maar in 14-18 was er wel een mannelijke en een vrouwelijke versie. De plichten van een ‘goede’ Belgische vrouw waren erg duidelijk en beknopt: de benen dicht en geen ijdele tielantijntjes. Omdat plezier maken niet te verzoenen leek met de zware offers aan de frontlinies, werd het moreel veroordeeld.⁶⁷ Volgens de tijdgenoot waren vrouwen van nature meer ontvankelijk voor in het oog springende vormen van consumptie en lichtzinnig vermaak. Een vrouw die ontrouw was, teveel at of dure alcohol dronk wekte meer opzien dan een man die hetzelfde deed. Helaas voor de vrouwen lagen de ‘plichten’ in de privé sfeer. Sociale controle op goed gedrag betekende dus een voortdurende inbreuk op de vrouwelijke privacy.

Terwijl vrouwen in een benauwend, zedelijk korset werden gedwongen, gold voor mannen een andere standaard. Wat ‘goed’ mannelijk gedrag is, werd veeleer afgemeten aan prestaties op het publieke terrein. Er leken meerdere heldenrollen mogelijk: soldaat, staker of gijzelaar (de Brusselse burgemeester Adolphe Max is daar een goed voorbeeld van). Ondanks deze ambiguïteit werden ook voor mannen de krijtlijnen strakker. Krijgsgevangenen leden nog het meest onder het stigma van gefaalde en nutteloze man. Werklozen mochten pas voor de bezetter werken als zij manu militari uit hun huis waren opgeëist, maar niet eerder en al zeker niet uit “geldzucht”. Het gezin willen onderhouden was blijkbaar geen volwaardig argument. Dit moet veel werkloze en verarmende huisvaders voor een moreel dilemma hebben geplaatst. Ook vluchtelingen werden gezien als laf en ontrouw aan het vaderland. De Belgische diaspora had immers niet meegeleden onder de bezetting, zo luidde de populaire mening.⁶⁸

De centrale vraag is dus hoe lokale gemeenschappen genderrollen gebruikten om de grenzen van het tolereerbare te bepalen. We zullen trouwens altijd verhalen vinden van mensen die zich daar niet aan conformeerden. Welke oplossingen vonden zij?

4.4 Besluit

In 14-18 werden de grenzen tussen het private en het publieke domein vager – getuige de geboorte- en consumptiepolitiek. Hoewel vrouwen hierdoor de kans kregen om zich op nieuw terreinen te begeven, speelden de zware socio-economische levensomstandigheden in hun nadeel. Ondertussen raakten mannen veel van hun traditionele machtsbastions kwijt. Wat daar de impact van was weten we niet echt. De meest optimistische analyses wijzen op meer toenadering en wederzijds begrip tussen de geslachten, wat zich zou hebben vertaald in het gestegen belang van het kerngezin en nieuwe opvattingen over het huwelijk. De meest pessimistische analyses wijzen op een conservatief verlangen om vrouwen op hun plaats te houden en de snelle veranderingen terug te draaien. Kerk en hulporganisaties probeerden de culturele rollen van man en vrouw te fixeren. Wie buiten de lijntjes kleurde werd gemarginaliseerd en uitgesloten. Wat ‘goed gedrag’ betrof, gold er een dubbele standaard.

We weefden de oorlogsverhalen van Julie Catrysse, Georgine Blanchaert en Marie Van Gastel doorheen dit hoofdstuk, zodat duidelijk werd wat gender is – en vooral wat het niet is. De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog hadden geen gedeelde ervaringen. Bovendien werd duidelijk dat geen van deze vrouwen functioneerde als de individualistische *homo economicus*, die enkel rekening moet houden met zichzelf. Julie maakte deel uit van een kroostrijk en behoeftig gezin, wat doorslaggevend was voor haar acties tijdens de oorlog. Georgine bouwde een stevig netwerk uit in het socialistische buurtleven en deed heel bewust aan politiek vanuit haar rol als huisvrouw. Marie kon kiezen voor de meest heroïsche vrouwenrol van 14-18 (de verpleegster) en trok in haar eentje naar een ander continent. Terug in België stootte ze echter op bepaalde grenzen en koos ze een meer traditionele rol. Maar wat zouden deze vrouwen hebben gedaan mochten ze als man zijn geboren? De drie persoonlijke verhalen illustreren het gewicht van gender: als deel van de persoonlijke identiteit én als bepalende contextfactor.

